

УДК 373.3:331(477)

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ

Мартиненко С.М., Замятна О.Л.

Київський університет імені Бориса Грінченка

У статті висвітлено проблему професійної адаптації вчителя початкової школи в Україні в історичній ретроспективі. Виокремлено історичні періоди, впродовж яких досліджувалась адаптація майбутніх фахівців в умовах практичної діяльності. Проаналізовано наукові дослідження з означеного питання. Здійснено систематизацію наукових поглядів на розкриття сутності професійної адаптації в психолого-педагогічній науці. Досліджено окремі питання працевлаштування молодих фахівців у різні історичні періоди становлення Української державності.

Ключові слова: адаптація, професійна адаптація, професійна адаптація вчителя початкової школи, працевлаштування молодих фахівців.

Постановка проблеми. Процес модернізації, в якому перебуває сучасна система освіти, ставить перед педагогічною наукою комплекс проблем, до яких належить також забезпечення якісної підготовки фахівців, зокрема майбутніх учителів початкової школи, та їхньої успішної професійної адаптації. Навчаючись у вищому педагогічному навчальному закладі, студенти мають не лише засвоїти теоретичні знання, сформувати практичні навички, професійну компетентність, але й вміти застосовувати їх на практиці. Професійна діяльність фахівця початкової школи має низку особливостей, до яких належать такі складові, як: багатопредметність, необхідність емоційного забарвлення у процесі оцінювання навчальних досягнень учнів, створення ситуації успіху під час навчально-пізнавальної діяльності, спрямованість на формування ключових і предметних компетенцій, базових навичок, норм поведінки для подальшої неперервної освіти, що й ускладнює професійну адаптацію молодих педагогів.

Концептуальні напрями вдосконалення вищої освіти, зокрема професійної адаптації вчителів початкової школи до умов практичної діяльності, закладено у законах України «Про освіту» (1991), «Про вищу освіту» (2014), «Про зайнятість населення» (2013), Національній доктрині розвитку освіти (2002), Державній програмі «Вчитель» (2002), Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013), Концепції розвитку неперервної педагогічної освіти (2013). Тож чинним законодавством передбачено певні правові гарантії щодо забезпечення випускників вищого навчального закладу робочими місцями, надання їм гідної оплати праці, зайнятості та працевлаштування, проте наявність нормативно-правової бази ще не означає її реалізацію.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення виокремленої проблеми засвідчило, що у розвиток сучасної наукової теорії адаптації в онтології, фізіології та медицині значний внесок зробили вітчизняні та зарубіжні вчені (П. Анохін, Р. Баєвський, О. Белов, Ф. Березін, М. Василевський, М. Зеленова, Е. Лазебна, Ф. Меерсон, Г. Сельс, В. Скрабников, О. Слонім).

Базові питання соціально-психологічної адаптації особистості висвітлювали у своїх працях Г. Балл, Ф. Березін, Л. Божович, Л. Гришанов, Г. Костюк, О. Леонтєв, В. Медведєв, А. Налча-

джян, О. Петровський, В. Цуркан, Ю. Швалб та інші. Приділяли увагу дослідженням механізмів адаптації представники різних теоретичних психологічних напрямів, зокрема Г. Гартман, Е. Еріксон, Ж. Піаже, З. Фрейд та інші. Відтак можна зробити висновок, що у психолого-педагогічній літературі проблема адаптації вивчається на різних рівнях, а саме: від розкриття змісту поняття (Ю. Александровський, Ф. Березін, В. Казначеев) – до виявлення особливостей її прояву в різних видах діяльності (В. Мерлін, Я. Стреляу) та чинників, які детермінують цей процес за тих або інших умов (О. Мороз, М. Раттер). Окремо досліджувалась проблема професійної адаптації вчителів в умовах професійної підготовки Т. Кончаніним, Л. Раствою, В. Сластьоніним.

Проведений аналіз засвідчив, що психологічний аспект адаптації розглядається як «приспосовування особистості до соціальних умов відповідно до потреб суспільства, спрямований на забезпечення рухомого, врівноваженого стану будь-якої системи, що зберігається шляхом її протидії зовнішнім і внутрішнім чинникам, які порушують цю рівновагу. Вирішальне значення для успішної адаптації особистості до екстремальних умов мають тренування, функціональний, психічний і моральний стан індивіда» [6, с. 117].

Професійну адаптацію як один із видів адаптації, що має певну структуру, зміст, форми і механізми, у своїх наукових працях висвітлювали Я. Абсалямова, О. Бурмистрова, О. Галус, В. Давидович, С. Кулик, О. Мороз, Н. Ничкало, М. Фицула та інші дослідники.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз особливостей адаптації особистості у історичній ретроспективі є необхідним, оскільки вивчення накопиченого досвіду щодо реалізації цього питання уможливить запозичити позитивні надбання задля уникнення в подальшому можливих негативних наслідків, зокрема нестабільності та плинності педагогічних кадрів. Зокрема, С. Мартиненко наголошує на тому, що «важливою складовою професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи є врахування його адаптації до професійної діяльності, аналіз типових труднощів, які відчувають молоді фахівці в перший рік роботи в школі» [8, с. 29]. Як зазначав О. Георгієвський, виділення етапів розвитку наукової проблеми є одним із найважливіших завдань наукового дослідження,

оскільки вирішення питання періодизації фіксує в собі не лише встановлення хронологічних меж, а й з'ясування основних критеріїв виокремлення етапів в історії проблеми [4].

Нами встановлено, що поняття «адаптація» (з лат. – *adaptare* – пристосовувати) виникло в XIX столітті, та стало одним із центральних понять біології, фізіології та психології. Вперше цей термін було введено в науковий обіг німецьким фізіологом Аубертом у 1865 році для характеристики явища «пристосування» чутливості органів зору та слуху до впливу відповідних подразників. Упродовж XIX–XX століть проблема адаптації поступово вийшла за межі еволюційної теорії та загальної біології, стала однією з провідних тем медицини, педагогіки, соціології, соціальної психології та інших наук. З розвитком наукових досліджень поняття «адаптація» набуває міждисциплінарних, інтегративних ознак для багатьох наук. Більшість дослідників виокремлюють такі види адаптації, як: біологічну, психологічну, професійну та соціальну.

Основна мета статті полягає в ретроспективному аналізі та систематизації наукових поглядів на вирішення проблеми професійної адаптації, дослідженні окремих питань працевлаштування молодих фахівців у різні історичні періоди становлення нашої держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнюючи напрацювання вітчизняних науковців, виокремлюємо чотири історичні періоди, впродовж яких здійснювалося дослідження проблеми адаптації майбутніх фахівців. До цих періодів відносимо:

перший – 20-30-ті роки XX ст.;

другий – 50-60-ті роки XX ст.;

третій – 70-80-ті роки XX ст.;

четвертий – 90-ті роки XX ст. і до теперішнього часу.

Детальніше розкриємо досліджувану проблему за виокремленими періодами. Так, із кінця 20-х років XX століття нове політичне радянське керівництво почало здійснювати форсовану індустріалізацію та колективізацію країни, було офіційно проголошено ліквідацію в країні безробіття. Заходи державної політики було спрямовано «на боротьбу з плінністю кадрів, проте її наслідком стала ліквідація системи соціальних гарантій на випадок безробіття» [14, с. 62]. Тож перший період (20-30-ті роки XX століття) характеризується радикальними змінами в соціальному статусі особистості. Адаптаційні процеси розглядалися в площині інтенсивної підготовки кадрів до професійної діяльності, оволодіння основами професій, які почали активно розвиватися та функціонувати.

Так, О. Лазурський зробив спробу класифікувати види адаптації особистості, в основу якої покладено принцип активного пристосування до навколишнього середовища, водночас залишивши поділ на рівні та типи:

– низький рівень (непристосовані) – особистості, які підпорядковуються впливу середовища і з великими труднощами пристосовуються до його вимог;

– середній рівень (пристосовані) – особистості, основною характеристикою яких є здатність до здобуття освіти, а в подальшому – до

ведення успішної діяльності в умовах будь-якого середовища;

– вищий рівень (активно пристосовані) – особистості, здатні підпорядковувати середовище своїм потребам, які зазвичай перевищують коло потреб представників низького рівня і мають велике соціальне значення [7].

Л. Виготський у своїх працях особливу увагу звертав на тісний зв'язок процесу адаптації з культурно-історичними умовами життя особистості. Вчений підкреслював, що «основні психічні функції розвиваються в контексті соціальних відносин, які поступово стають особистісними» [10, с. 25].

Другий період (50-60-ті роки XX століття) характерний тим, що вивчення проблеми адаптації людини здійснювали фахівці з соціології праці та трудових ресурсів, що пов'язано з міграцією робочої сили на теренах колишнього СРСР, профорієнтаційною роботою серед молоді та іншими тогочасними проблемами. Цей період відрізняється активною нормотворчою діяльністю і подальшим удосконаленням усього трудового законодавства щодо посилення гарантій реалізації права на працю, зокрема молоді.

Нами встановлено, що К. Гуревич запропонував комплексний підхід до професійної придатності, в якому поєднується аналіз соціальних чинників розвитку професіонала, зокрема професійних вимог і престижності професії, з одного боку, і психофізіологічних особливостей, з іншого [5]. С. Рубінштейн простежує теж «взаємопроникнення людини і середовища засобом дії, при цьому основним рушійним процесом адаптації особистості визнається ситуація, яка, по-перше, стимулює людину до дії, а, по-друге, сама в собі вміщує результати суб'єктивного ставлення і зовнішньої активності суб'єкта» [10, с. 25].

Третій період (70-80-ті роки XX століття) характеризується вдосконаленням процесу працевлаштування молоді, зокрема, випускників вищих навчальних закладів. Законодавством закріплювався принцип планового розподілу зазначеної категорії громадян, але не варто повною мірою стверджувати, що адміністративні акти направлення на роботу були формою реалізації права молоді на працю, оскільки особисті бажання молодих фахівців щодо вибору професії та робочого місця не завжди враховувалися не лише після закінчення навчальних закладів, а й під час вступу до них. У наукових дослідженнях зазначений історичний період виявлявся активним перетворенням поняття «адаптація» в одну з основних категорій філософії, соціології, психології та педагогіки. З'являються перші системні дослідження процесу адаптації особистості до нових соціальних умов. Проблема професійної адаптації робітників, медиків, учителів, інженерів та інших категорій фахівців набувають у зазначений час особливої актуальності.

На думку Г. Царегородцева, адаптація «може бути віднесена до таких загальнонаукових понять, які виникають на «стиках», «точках дотику» наук і розповсюджується в подальшому на сфери природних і соціальних наук», проте для людини, на думку вченого, «немає такого середовища, вплив якого не опосередковувався б соціальними чинниками» [13, с. 6].

О. Леонтьєв розглядає успішну адаптацію особистості шляхом «засвоєння людиною провідного виду діяльності як інтеграція між особистістю і предметним світом» [10, с. 25]. С. Вершловський визначає професійну адаптацію як оволодіння всією сукупністю професійних знань, умінь, навичок і професійно важливих якостей [2]. В. Сластьонін вважає, що у професійній адаптації першочергового значення набуває «загальна психологічна спрямованість особистості та її власна позиція, зокрема, цілеспрямоване, активне і стійке ставлення до сутності та змісту навчально-професійної діяльності. Їх розвиток пов'язаний з формуванням необхідних професійних якостей, позитивною мотивацією, тобто активно-позитивним ставленням до обраної спеціальності» [11, с. 42].

Визначення, подане О. Морозом, про те, що «професійна адаптація випускника вищого педагогічного закладу є складним динамічним процесом повного освоєння професії та оволодіння педагогічною майстерністю на основі сукупності раніше придбаних і постійно поповнюваних знань і навичок, у результаті якого відбувається активна взаємодія як учителя, так і педагогічного колективу з метою ефективного професійного функціонування» [9, с. 15], є досить цінним для нас і слугує основою для подальшого наукового дослідження.

Четвертий період (90-ті роки ХХ століття – до цього часу) характеризується наявністю найбільшого спектру підходів до адаптаційних процесів особистості, їх типології, сутності, структури та механізмів. Особливе значення надається проблемі всебічної адаптації дитини до умов різних типів дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів, чинникам особистісної адаптованості в сім'ї, особливостям процесу адаптації в екстремальних умовах, професійно-педагогічній адаптації. В психолого-педагогічній літературі визначається широкий спектр тлумачення соціально-професійної та професійної адаптації.

Проведений аналіз засвідчив, що професійну адаптацію О. Бурмистрова розглядає «з дидактичної точки зору як процес оволодіння знаннями, вміннями та навичками, нормами і функціями професійної діяльності; з психологічної точки зору – як розвиток стійкого позитивного ставлення до обраної професії, яке проявляється в суб'єктивному відчутті задоволення; із соціальної точки зору – як процес входження вчителя – початківця у нове соціальне середовище, а саме в систему міжособистісних стосунків певного колективу» [1, с. 4].

Віокремлений процес професійної адаптації О. Галусом розуміється як «складова процесу соціалізації, де відбувається не лише інтеграція майбутніх фахівців у соціумі, але й постійний, неперервний професійний та особистісний розвиток і самореалізація... Адаптація розглядається ним в контексті неперервного професійного розвитку особистості, що становить постійний процес руху від нижчого професійного рівня до вищого і реалізується через будь-який вид діяльності, спрямований на вдосконалення знань, умінь, компетентності та інших характеристик педагога» [3, с. 7]. Зокрема О. Солодухова наголошує також на тому, що не можна цілком погоджуватися з науковцями, які вбачають основу професійної адаптації педагога в наслідуванні, за допомогою якого молодий фахівець виробляє необхідні для його діяльності стандарти, стереотипи сприйняття, мислення та поведінки. Професійна адаптація педагога є активним, творчим процесом, під час якого особистість не лише засвоює нові для себе види діяльності, а й зумовлює їх зміни [12].

Висновки і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку дослідження. На основі зазначеного можна зробити висновок, що на кожному з чотирьох історичних періодів вивчення феномену професійної адаптації не втратило своєї актуальності попри відмінності у підходах дослідників до вивчення сутності адаптаційних процесів особистості. Зазначена проблема набуває пріоритетного значення серед інших складових успішної професіоналізації молодого фахівця, оскільки її вирішення значною мірою сприяє подоланню нестабільності та плинності педагогічних кадрів, повільного зростання педагогічної майстерності та творчості вчителя. Переконані, що сучасній школі потрібен професійно-компетентний, творчий педагог, здатний до реалізації інноваційних технологій, формування позитивного мислення. Водночас практика засвідчує, що навіть за умови високого рівня теоретичної готовності до педагогічної діяльності, професійна адаптація молодого вчителя може відбуватися повільно і складно, якщо для цього не створено відповідних сприятливих умов.

З урахуванням зазначеного вважаємо, що перспективою подальших наукових досліджень може бути вивчення сучасного стану професійної адаптації вчителя початкової школи, встановлення типових труднощів, які відчуває молодий фахівець у процесі особистісно-професійного становлення та практичної діяльності.

Список літератури:

1. Бурмистрова Е. В. Методическая система профессиональной адаптации педагога в учреждении среднего профессионального образования: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 – «Теория и методика профессионального образования» / Е. В. Бурмистрова. – Москва, 2009. – 24 с.
2. Вершловский С. Г. Психолого-педагогические проблемы деятельности молодого учителя / С. Г. Вершловский. – Л.: Знание, 1983. – 32 с.
3. Галус О. М. Педагогічне управління адаптацією майбутніх учителів у системі ступеневої освіти: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / О. М. Галус. – Київ: Б. в., 2009. – 44 с.
4. Георгиевский А. Б. Эволюция адаптаций (историко-методологическое исследование) / А. Б. Георгиевский. – Л.: Наука, 1989. – 189 с.
5. Гуревич К. М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы / К. М. Гуревич. – М.: Издательство «Наука», 1970. – 272 с.
6. Зубченко В. Г. Проблеми професійної адаптації студентів першого курсу / Вікторія Георгіївна Зубченко // Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки / ред. кол.: В. В. Радул [та ін.]. – Кіровоград: КДПУ, 2015. – Вип. 135. – С. 116 – 121.

7. Леонтьев Д. А. Теория личности А. Ф. Лазурского: от склонностей к отношениям / Д. А. Леонтьев // Методология и история психологии. – 2008. – Т. 3. – № 4. – С. 7-20.
8. Мартиненко С. М. Діагностична діяльність майбутнього вчителя початкових класів: теорія і практика: Монографія / С. М. Мартиненко. – К.: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2008. – 434 с.
9. Мороз А. Г. Профессиональная адаптация выпускника педагогического вуза: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / А. Г. Мороз. – Киев: КГПИ, 1983. – 50 с.
10. Николаенко С. Проблема професійної адаптації викладача-початківця до роботи у вищому навчальному закладі / С. Николаенко // Світогляд – Філософія – Релігія. – 2014. – Вип. 5. – С. 22-32.
11. Слостенин В. А. Субъективно-деятельный подход в общем и профессиональном образовании / В. А. Слостенин // Общая стратегия в образовательной системе России (к постановке проблемы) / под ред. И. А. Зимней. – М.: Издательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2001. – С. 232-243.
12. Солодухова О. Г. Психологія становлення особистості молодого вчителя в процесі професійної адаптації: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / АПН України; Інститут педагогіки і психології професійної освіти. – К., 1998. – 39 с.
13. Философские проблемы теории адаптации / под ред. Г. И. Царегородцева. – М.: Мысль, 1975. – 277 с.
14. Шабанов Р. І. Історична ретроспектива правового регулювання працевлаштування / Р. І. Шабанов // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. Право. – Харків, 2007. – Вип. 9. – С. 59-66.

Мартыненко С.Н., Замятная О.Л.

Київський університет імені Бориса Грінченка

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІОНАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ

Аннотация

В статье освещена проблема профессиональной адаптации учителя начальной школы в Украине в исторической ретроспективе. Выделены исторические периоды, в течение которых исследовалась адаптация будущих специалистов в условиях практической деятельности. Проанализированы научные исследования по данному вопросу. Проведена систематизация научных взглядов на раскрытие сущности профессиональной адаптации в психолого-педагогической науке. Исследованы отдельные вопросы трудоустройства молодых специалистов в различные исторические периоды становления Украинского государства. **Ключевые слова:** адаптация, профессиональная адаптация, профессиональная адаптация учителя начальной школы, трудоустройство молодых специалистов.

Martynenko S.M., Zamiatna O.L.

Borys Grinchenko Kyiv University

RETROSPECTIVE ANALYSIS OF THE PROBLEM OF PRIMARY SCHOOL TEACHER'S PROFESSIONAL ADAPTATION IN UKRAINE

Summary

The article presents the problem of professional adaptation of primary school teacher in Ukraine in historical retrospective. The historical periods, during which the adaptation of future specialists in conditions of practice was investigated, were determined. The researches on this subject have been analyzed. The systematization of scientific views on the disclosure of professional adaptation in psychological and pedagogical science was carried out. Certain issues of employment of young specialists in different historical periods of Ukrainian statehood have been investigated.

Keywords: adaptation, professional adaptation, professional adaptation of primary school teacher, employment of young specialists.